

НАД ПЕРЕДСМЕРТНИМ ЛОЖЕМ ІМПЕРІЇ (САТИРА В.ДАНИЛЕНКА В КОНТЕКСТІ ІДЕОЛОГІЇ ВІСІМДЕСЯТНИЦТВА)

Творчість вісімдесятників позначена руйнуванням основ радянської ідеології. Молоді українські літератори 80-х років минулого століття, підхопивши традиції дисидентів, основний пафос спрямували проти філософії тоталітарної системи. У своїх кращих літературних творах вони виступали проти пануючої класової моралі, віддаючи перевагу загальнолюдській та християнській, що стоять поза партіями, класами та ідеологіями держав.

Кожне покоління українських письменників у творчості своїх найбільших достойників розвивало антиколоніальні мотиви, але саме вісімдесятники стали першим поколінням, яке так відверто, масово й цинічно познувалося з колоніальною ідеологією, що її століттями плекала в душах мільйонів українців Російська імперія. Вони спалювали “священні основи” метрополії, на яких базувалася віковична васальна залежність України від Росії, і це нечуване раніше “святотатство” молоді української літератури припало на роки агонії радянської системи. Політичні мотиви лунали у творчості багатьох вісімдесятників, тому політично-соціальна сатира Володимира Даниленка постає як промовистий зразок і симптом усього покоління.

Ідеологія вісімдесятництва суттєво відрізняється від ідеології шістдесятників, які ще сподівалися на оновлення комуністичної системи. Сам Даниленко вісімдесятників називав “поколінням вмираючого тоталітаризму”, зараховуючи його до літератури перехідного періоду. У передмові до авторської антології сучасної української новели “Квіти в темній кімнаті” він так сформулював специфіку естетичної еволюції українського вісімдесятництва: “Пік формування естетики вісімдесятників припав на період девальвації радянських цінностей, національно-демократичного піднесення та розвалу СРСР. Хихикання вісімдесятників осквернило передсмертні корчі імперії та її урочисті похорони”¹. У цій антології Даниленко оприлюднив своє творче кредо, поставши одним з ідеологів вісімдесятництва. В основі естетики вісімдесятників письменник зауважує “превалювання “Я” над “Ми”, людини над суспільством; принцип поліфонії як багатоголосся світу, в якому мають свою правду і комашка, і нога, що її витоптує; іронічну відстороненість від світу”². У такому сенсі політично-соціальну сатиру Даниленка слід розглядати як творчий доробок одного із прозаїків-вісімдесятників.

Його оповідання “Тір-лір-лі” Інна Долженкова охарактеризувала як апокрифічний сюжет, “у якому звичайний хлопчик поступово виростає до надхмарних висот надлюдина”³. Основою цього твору став євангельський сюжет про народження й розп’яття Спасителя. Але в ролі Спасителя виступає не Ісус Христос, а кічевий образ ідеолога, який прийшов у світ, щоб змінити його основи. Ще дитиною майбутній месія замислювався над тим, як змінити форму сонця (сатирична алюзія на плани партії змінити течію рік). Розповідь у творі ведеться від імені Йосипа, батька святого сімейства, який викладає бачення історії революційного життя та розп’яття сина, що прийшов у світ як справжній комісар, із нагайкою під шкірянкою. А щоб бути більш об’єктивним, Йосип вкраплює у власну розповідь євангелія від Матвія, Марка, Луки та Івана. Отже, євангельські апостоли постають свідками українського месії, що ніби виріс із спародійованих поетичних рядків Б.-І.Антонича “Народився Бог на саях / В лемківським містечку Дукля”. Белетризована Даниленком євангельська історія

¹ Даниленко В. Історія одного ісходу // *Квіти в темній кімнаті*: Суч. укр. новела. – К., 1997. – С. 11-12.

² Там само. – С. 8-19.

³ Долженкова І. Притча про змізеріння людини // *Волинь-Житомирщина*. – 2005. – №13. – С. 52.

написана як бюрократичний протокол із параграфами, пунктами й підпунктами, ніби викладена пересічним конторським клерком.

Як зауважує В'ячеслав Шнайдер, "герой "Тір-лір-лі" в одній особі – бюрократ, борець за справедливість і маніяк у боротьбі зі злом. Його дух непереможний, але замість добра у нього чомусь знову виходить зло"⁴. Ніби потверджуючи цю думку, Даниленків пророк пояснює, чому добрі наміри комуністів побудувати рай на землі закінчилися ГУЛАГом і мільйонами знищених радянською репресивною системою людей, доходючи невтішного висновку: "Святе слово святе в серці, в голові вже напівсвяте, а дійде до рук, стає суцєю карою"⁵. Є в оповіданні й суто українське уявлення про рай, укладене в уста апостола Луки. Усе горе, на його думку, від людей із нестандартним мисленням, що змушують людство еволюціонувати. Апостол пропонує Йосипу знищувати людей, які випадають із загалу. "А я б, куме, – каже Лука, – заснував таку кумпанію, щоб їх стрибляла. Приміром, у нас по дві клепки, а тут народилося з трьома. Перевірили – і стрибляли" (141). А коли Йосип тактовно заперечив, що й індивіди з більшою кількістю клепок – теж люди, Лука достоту, як класичний радянський функціонер, пропонує, щоб обдаровані люди виявили свою непересічність із лопатою в руках, щиро вірячи, що рай на Землі настане тоді, коли маса посередностей почне експлуатувати обдарованих людей, змусивши їх копати черговий Біломорканал: "Ото б сиділи з вами в холодку, – каже апостол Лука, – світило б сонечко, рута б шелестіла, любисток пах, а на столі ковбас – скільки хочеш. Їж, запихайся! А верби шелестять, гукають спілі груші, а соловейко тьох-тьох, тьох-тьох. А вони копають, а вони копають, на той світ, куме, копають. Отоді, коли їх не стане, і настане правда людська. Немає, куме, сильніших, немає розумніших, немає працюватіших, немає кращих. Усі однакові, на один машлак. Поставили б тоді столи через гори й окіяни, посадили б за один стіл німців, китайців, отих, що голі бігають. Аякже, привчать до порядку. Невже б ви їм не вділили пару штанів? І – баль на весь світ! Щоб пили, гуляли, а біля стола щоб стояв хор негрів у вишитих, помінаєш, сорочках і басами ревів "Розпрягайте, хлопці, коні!" (141). У цій мрії, власне, і викладено спародійоване митцем уявлення українського люмпену про рівність, яке збігається з ідеєю класової ненависті, проголошеною в "Маніфесті Комуністичної партії", що гармонійно поєднується з однією з найгірших національних рис українців – заздрістю до успіху ближнього.

Найбільшого сатиричного напруження оповідання "Тір-лір-лі" сягає, коли сина Йосипа розпинають на дикій груші. Та коли його гнобителі приїхали вранці добити пророка, то побачили тільки розіп'яті на груші штани й голуба, що тріпотів над прірвою (алюзія, пов'язана з вознесінням Святого Духа). Ще химерніші події настали по тому, як син воскрес і прийшов до Йосипа з Марією, аби заявити, що відтепер буде "жити у людських серцях". Після цього серед прихильників месії знайшлися люди, які відкрили в банку рахунок, щоб збирати гроші на його музей, а насправді, як це традиційно роблять у таких випадках, безцеремонно їх украсти.

Залишається з'ясувати, кого зобразив Даниленко в образі Спасителя: українського революціонера? новітнього Ісуса Христа? Відповідь криється в загадковому народженні немовляти. Хлопчик "мав червоне личко, каламутні очіці і запах горілого сірника" (132). Як відомо з багатьох середньовічних і пізніших джерел, що описують появу диявола в людській подобі, новонароджений антихрист пахне сіркою. Отже, оповідання "Тір-лір-лі" – це твір про антихриста як збірний образ більшовицької революції, що в 1917–1919 роках перервала становлення української державності через пасивність та недалекоглядність вождів Центральної Ради.

Проблема якісного рівня еліти сатирично осмислюється і в інших творах. В оповіданні "Місто Тіровиван", де зустрічається два плани – драматичний і комічний, спародійовано брежньєвську "епоху". Драматичний план оповідання стосується арешту Цициповича, типового представника "покоління двірників і сторожів", а

⁴ Шнайдер В. Письменник, що сказав жорстоку правду // *Кур'єр* Кривбасу. – 2005. – №191. – С. 186.

⁵ Даниленко В. Тір-лір-лі // *Місто Тіровиван*. – Л., 2001. – С. 133. Далі зазначаємо сторінку в тексті.

комічний — стосунків між дорослим чоловіком і маленькою дівчинкою, історії дивного міста Тіровиван та системи його політичного устрою. Описуючи життя тіровиванців, Циципович розповідає, як щоп'ять років у Тіровивані відбуваються вибори найголовнішої людини в державі. Обираючи собі лідера, тіровиванці змушують кожного претендента пройти тоненькою кладкою, перекинутою через баюру. Мешканці Тіровивана освістали й того, що обійшов баюру, і того, хто за допомогою жердини перескочив через багнюку. А коли третій претендент пішов кладкою, що під його вагою зламалась, і він упав у яму з водою, тіровиванці радісно заплескали в долоні й вирішили: це і є їхній новий вождь. Ощасливленого витягли з баюри, дали в руки булаву і з радісним гуком понесли до палацу. “Оцей наш, оцей не підведе! — лунали радісні вигуки. — А то вумники! Обходять, перескакують. Та ти що — коза чи заєць? Ти — чоловік! То веди себе соответствующим образом” (10). Алогічний стиль мислення тіровиванців, які серед трьох претендентів на найвищу посаду обирають найдурнішого, дуже нагадує ментальність українців. В одному з інтерв'ю автор книжки “Велика шахівниця” Збігнєв Бжезінський, оцінюючи специфіку української ментальності, дійшов висновку: вибираючи між двома лідерами, поляки виберуть того, хто більше любить Польщу, а українці — того, хто менше любить Україну. І хоча вибори 2004 року показали, що ситуація в Україні дещо поліпшилась, Схід і Південь України все ще нагадує Даниленків Тіровиван, що навспак читається як місто *Навиборит*.

У передмові Петра Білоуса “Між першою та останньою чашкою кави” до найсвіжішої книжки Даниленка “Сон із дзьоба стрижа” оповідання “Смерть учителя” потрактоване як “художньо зашифрований, іронічно-розвінчувальний твір про “літературних батьків” нинішнього письменницького покоління”⁶. А в публікації Андрія Гарасима “Божевільні нотки, на яких грає українська душа” головний герой оповідання конкретизований ще більше: у суворому вчителеві “впізнається один із авторитетів-шістдесятників, твори якого вивчають зараз українські школярі”...⁷ Хто ж він, загадковий герой оповідання Даниленка?

Концептуально “Смерть учителя” — ще один євангельський апокриф, що перегукується з оповіданням “Тір-лір-лі”. І проблема тут порушується та ж сама — якісний рівень української еліти. Але водночас “Смерть учителя” І.Бондар-Терещенко назвав кращим оповіданням “Сну із дзьоба стрижа”⁸, а П.Білоус зазначив, що воно “осібно стоїть” у цій книжці Даниленка. Початок оповідання повторює саме ту частину євангельської історії, коли месія в’їжджає на ослі до Єрусалиму. І, як і в оповіданні “Тір-лір-лі”, євангельський сюжет накладається на українські реалії 1970—1980-х років минулого століття. В’їхавши до Києва, учитель і дванадцять апостолів наражаються на обурені вигуки киян, не готових прийняти вчителя і його вчення. В оповіданні змальовується Київ доби застою з безконечними пиятками київської богемі, яким віддається й учитель з апостолами. І разом з учителем п’ють відомі діячі української культури — композитор Олександр Білаш, актор Микола Яковенко, художник Веніамін Кушнір.

У часи правління Брежнєва найздоровіші сили української еліти, що не хотіли коритись тогочасному режимові, воліли ліпше марнувати час за чаркою, ніж на службі системі. У потрактуванні Даниленка ця ситуація охарактеризована як змізерніння людини, викладена в притчі учителя про зайшого чоловіка, що не зустрів у місті жодної людини, бо люди перетворилися на комах. І лише маленький ратай, що орав сонному чоловіку долоню маленьким плужком, допоміг йому прочитати за борозенками на долоні історію про змізерніння світу. Згодом ця інвектива учителя, звернена до киян і взагалі людей тої епохи, зачепила й самого вчителя, який упіймався в ресторані “Млин” на крадіжці мельхіорових виделок. Потрясіння від самогубства вчителя, що повісився у клозеті свого будинку, змусило двох його учнів, апостолів Петра й Павла, викреслити зі своєї пам’яті

⁶ Білоус П. Між першою та останньою чашкою кави // Даниленко В. Сон із дзьоба стрижа. — Л., 2006. — С. 15.

⁷ Гарасим А. Божевільні нотки, на яких грає українська душа // Кур’єр Кривбасу. — 2006. — №205. — С. 162.

⁸ Див.: Бондар-Терещенко І. Продовження бенкету // Книжник-reviev. — 2007. — №1. — С. 6.

жахливу правду про причину самогубства вчителя, який не витримав сорому перед своїми учнями. В оповіданні зображено атмосферу тотального страху людей перед спецслужбами та невидимою армією сексотів. В епізоді, пов'язаному з п'ятикою вчителя з апостолами в київській забігайлівці “Півник”, є епізод, коли до них підсів чоловік із томиком поезій Свідзинського та із замаскованим підслуховувальним пристроєм, якого виявив апостол Яків.

Характеризуючи ідеальну національну еліту, Дмитро Донцов уважав, що вона має поєднувати три визначальні риси — мудрість, мужність і благородство. Відштовхуючись від теорії еліт Донцова, можна твердити, що сатиричним персонажам Даниленка в оповіданні “Смерть учителя” бракує саме мудрості і благородства. І цей висновок підтверджується невтішною думкою Павла: “Світ так змалів, що кожен посланий нам пророк буде все жалюгіднішою пародією на того, якого розп’яли. Та мусимо дякувати долі й за такого, — каже Павло, — бо кожен наступний буде ще гіршим”⁹.

Смерть учителя викликала значний резонанс у суспільстві, яке в його самогубстві побачило розправу системи над визначною особистістю. Шукаючи прототип головного героя оповідання “Смерть учителя” серед відомих шістдесятників, наштовхуєшся на подібність деяких рис Даниленкового вчителя і Григора Тютюнника. Як і головний герой оповідання “Смерть учителя”, у роки брежнєвського застою Григир Тютюнник “водив козу” із молодшими прихильниками своєї творчості, серед яких були такі письменники, як В’ячеслав Медвідь, Василь Шкляр, Олексій Микитенко. Як і герой оповідання, Григир Тютюнник жив на Андріївському узвозі. У ті роки серед київської богеми Тютюнник уважався “ходячою совістю”. Його боялися письменники, яким він в очі казав усе, що думає про їхні слабкі й відверто конформістські твори. А епізод оповідання, коли вчитель гнівно кричить у телефонну трубку одному з літераторів: “Я прочитав книжку... у тебе немає жодного живого слова!”¹⁰ — перегукуються зі спогадами про Григора Тютюнника Євгена Гуцала, де він писав, як Тютюнник діставав його телефонними дзвінками, твердячи, що в його книжці є лише три “живі абзаци”¹¹. До речі, назва спогадів Є.Гуцала “Зі свічкою в руці” дешифрується як натяк на відому однойменну картину Веніаміна Кушніра, на якій в образі чоловіка, що серед білого дня освітлює шлях свічкою людям, які живуть у темряві, апостол Павло з оповідання “Смерть учителя” впізнає вчителя. До всього ж, це оповідання асоціюється з оповіданням Григора Тютюнника “Смерть кавалера”. Цих аргументів, мабуть, достатньо, аби стверджувати, що прототипом учителя з оповідання Даниленка став один із найяскравіших письменників-шістдесятників.

Тож нарешті звернімося до самого автора, який в інтерв’ю журналу “Книжковий клуб плюс” відверто пояснив об’єкт свого сатиричного спрямування: “Смерть учителя” — сатира на національну еліту, зокрема на українське шістдесятництво, яке займало угодовську позицію з владою, наївно вірячи в Комуністичну партію з людським обличчям”¹².

У соціально-політичній сатирі Володимир Даниленко послідовно продовжує естетичну опозиційність між шістдесятниками і вісімдесятниками, що в контексті традиційного для літературного процесу вікового антагонізму варто розглядати як одвічний конфлікт батьків і дітей.

м. Житомир

⁹ Даниленко В. Смерть учителя // Сон із дзьоба стрижа. — С. 268.

¹⁰ Там само. — С. 254.

¹¹ Гуцало Є. Зі свічкою в руці // Вічна загадка любові: Літературна спадщина Григора Тютюнника: Спогади про письменника. — К., 1988. — С. 231.

¹² Даниленко В. Українська література — це Ноїв ковчег європейської літератури // Книжковий клуб плюс. — 2007. — №1. — С. 17.